Motiv mořské víly — Meluziny — v ikonografii českých gotických reliefních kachlů

Z. HAZLBAUER

Pro období české gotické a pozdně gotické kamnářské tvorby jsou typické reliefní náměty se zobrazováním lidských figurálních motivů. Hlavně v 15. stol. se na našich reliefních kachlích objevuje nepřeberné množství nejrůznějších scén, kde jako hlavní výtvarné téma čelní vyhřívací kachlové stěny (ČVS) jsou zachyceny jednotlivé nebo častěji mnohočetné postavy nejrůznějšího charakteru a významu.

Z hlediska výtvarného obsahu je možno tyto kachle dělit v zásadě na tři tematické okruhy:

1. Kachle s figurálními náměty, majícími úzký vztah k náboženskému cítění tehdejších lidí a vycházejícími převážně z příběhů Starého a Nového zákona a ze života světců.

2. Kachle s figurálními náměty profánního charakteru, jako byla v pozdní gotice zvláště oblíbená znázornění rytířských turnajových scén, loveckých výjevů aj. I když tyto motivy jsou souborně považovány za předzvěst pronikání renesanční ideologie do kachlové tvorby, nemůžeme alespoň u některých z nich vyloučit jejich hluboký symbolický mravní a náboženský smysl, jak jsme např. vyvodili z rozboru motivu hráčů vrhcábů, který byl na českých gotických kachlích poměrně velmi častý (Hazlbauer, Špaček, 1988).

3. Kachle se zobrazením různých fantastických figurálních námětů, jako jsou „diví muži", kombinace lidských a zvířecích postav apod. Tento námětový okruh obecně představuje různé dobové báje, pověsti a smyšlené příběhy, které na kamnech pravděpodobně sloužily jako různá podobenství s didaktickým a narativním významem pro poučení a pobavení dospělých i dětí.

Jedním z nejčastěji se vyskytujících motivů posledně jmenované kategorie na českých gotických a pozdně gotických kachlích je motiv bájné mořské víly Meluziny. Vzhledem k četnosti jeho výskytu na větším množství našich lokalit, variabilitě jeho výtvarného zpracování, vycházejícího pravděpodobně ze společné jednotné výtvarné předlohy a vzhledem k úzké, v české kachlové tvorbě tohoto období dost neobvyklé návaznosti na námětovou produkci kamnářských dílen v mnoha zemích střední Evropy, zaujímá toto téma mezi našimi kamnářskými výrobky zcela vyjímečné postavení a zasluhuje si proto podrobnějšího monotematického zpracování.

Než přikročíme k podrobnějšímu rozboru dosud známých artefaktů s tímto námětovým zaměřením, pokládáme za nutné alespoň stručně se seznámit s tím, co tyto kachlové reliefy vlastně představují a jaká je stručná historie fabulace, která byla pro tyto výrobky ideovým podkladem.

Stručná historie pověsti o Meluzině

Středověkou pověst o mořské víle Meluzině, tak jak se o ní podrobněji zmíníme dále, můžeme obecně řadit do širokého okruhu příběhů, v nichž mimo-

lidská bytost se za určitých, předem stanovených podmínek sdruží na určitou dobu s lidskou bytostí, přičemž s ní žije v lidské podobě a po porušení dohodnuté podmínky z jedné nebo druhé strany se opět mění v původního tvora a definitivně mizí.

Takových příběhů v různých obměnách bylo v lidovém bájesloví zaznamenáno na celém světě mnoho desítek (Kohler, 1895) a to nejen v Evropě, ale i na Dálném východě, u jihoamerických Indiánů, u Eskymáků atd. V Evropě jsou ze starších období dějin tyto příběhy známy v antickém Řecku a Římě, ale také i u Keltů a Germánů.

Pevný základ středověké pověsti o Meluzině, která má své kořeny v uvedených starších předlohách a která se později jen v malých obměnách rozšířila po celé středověké kulturní Evropě a která má také úzký vztah k ikonografickému motivu pozdně středověkých kachlů, položil v letech 1387—1394 Jean d'Arras (LeGoff, 1984, 150), který na přání Jana, vévody z Berry napsal její první prozaickou podobu (Frenzel, 1962, 424—426), nazvanou „Le Roman de Mélusine on Prose", nebo také „La noble histoire de Lusignan".

Krátce nato pak trubadúr Couldrette sepsal veršovanou podobu tohoto pohádkového příběhu a to v letech 1401—1405. Podnět k tomuto dílu dal šlechtic Guillame de Parthenay a báseň dostala název „Le Roman de Lusignan ou de Parthenay".

Je známo, že obě tyto verze ve Francii již od počátku 13. stol. předcházelo několik obdobných písemných zpracování, které se ale od zmíněných lišily nejen různými podrobnostmi vlastní fabulace, ale především tím, že hlavní postava příběhu nebyla nazývána žádným jménem a celá pověst nebyla dávána do souvislosti s žádným konkrétním šlechtickým rodem.

Jak uvidíme dále, pro rozšíření kachlů s námětem Meluziny je totiž důležité, že v uvedených dvou literárních zpracováních přelomu 14. a 15. stol. ona podivná bytost vystupovala jako zakladatelka právě rodu Lusignan, od kterého jak pánové de Berry, tak i de Parthenay odvozovali svůj šlechtický původ.

Francouzský příběh byl později vydán knižně a v 2. polovině 15. stol. přeložen do vlámštiny. Z našeho hlediska je důležité, že r. 1456 bernský rychtář Thüring von Ringoltingen převedl Couldrettovu báseň do prozaické verze v německém jazyce. Tato potom vyšla v r. 1474 knižně a velmi rychle se ještě v 15. stol. stala v důsledku několika dalších vydání jedním z nejoblíbenějších německých pozdně středověkých literárních děl (Meyers..., 1974, 290—291). Na jejím základě pak r. 1556 vypracoval H. Sachs dramatickou verzi, která byla uvedena na jeviště.

Z německých zemí se tento příběh šířil i do dalších oblastí a do češtiny byl přeložen a knižně vydán Kašparem Aorgem v Prostějově v r. 1555 jako „Kronika kratochvilná o ctné a šlechetné panně Meluzině (Otto, 1901, 82). V našich zemích se pak velmi rozšířil a později splynul s jinou starou středoevropskou pověstí o tzv. Větrnici, kterou bylo třeba krmit do větru házenou potravou, aby nezpůsobovala větrem škodu na lidském majetku (Zíbrt, 1891, 71—74).

Stručný obsah středověké pověsti o Meluzině

I když obě původní francouzské verze se v podrobnostech poněkud liší, příběh v zásadě vypráví o jedné z dcer víly Persiny, která byla potrestána za přečin proti svému otci, skotskému králi z Albany tím, že se vždy v sobotu

měnila v mořskou pannu s rybím tělem. Měla být vykoupena mužem, který si ji vezme za manželku, který by ji ale nikdy neviděl v sobotu. Takového manžela nalezla v Raymondu de Poitiers (Raimondin de Poitou), který se jejím prostřednictvím stal bohatým a mocným. Vystavěla pro něho a svých 10 dětí zámek Lusignan a stala se tak zakladatelkou tohoto významného francouzského šlechtického rodu (Frenzel, 1962, 424—426, LeGoff, 1984).

Když jednou její manžel podlehl zvědavosti a spatřil ji při očistné lázni (obr. 1), zmizela v moři a zjevovala se na uvedeném zámku jako poselkyně neštěstí, protože svým lkavým voláním zvěstovala smrt některého z členů rodu Lusignan.

Etymologický původ jejího jména není dosud zcela jasný. V původních francouzských pramenech je její jméno uváděno jako Mélusine, Mellusine nebo Merlusine. Někteří badatelé se domnívají, že její jméno vyjadřuje její funkci zakladatelky rodu Lusignan: Mère Lusigne. Jiní naopak říkají, že název zámku byl prvotní a její jméno je druhotně odvozené. Její jméno je také někdy spojováno s často se vyskytujícím ženským jménem v rodu de Poitou Melisenda, z nichž jedna byla ženou jeruzalémského krále, nebo také od jména ženy Geoffrey de Lusignan, zvané Mervant (Encykl. Britt., 1947, 230).

V českém prostředí jméno Meluzina zcela zdomácnělo a jeho francouzský původ je zde již zcela zapomenut. Není ovšem bez zajímavosti, že ještě dnes, zejména u starších osob se hovoří o „Merluzině", kde vložená souhláska „r" silně připomíná francouzské podstatné jméno „mère".

Vztah motivu Meluziny k českým zemím

Pro správné pochopení velké frekvence používání tohoto motivu na českých gotických kachlích, je nutno se ještě stručně zmínit o tom, jak se pravděpodobně tento motiv do našich zemí dostal, proč zde tak zdomácněl a v jakých výtvarných podobách se zde vyskytuje.

Asi není sporu o tom, že do Čech se motiv Meluziny dostal jako odezva na literární zpracování zmíněných příběhů. I když k potvrzení této hypotézy chybí konkrétní důkazy, můžeme předpokládat, že v rytířské Evropě konce 14. a počátku 15. stol. se podobné skladby šířily do dalších krajů především cestou potulných minesengrů a trubadúrů a že za čas po svém vzniku dospěly až k nám. Citovaná, značně rozšířená německy psaná literární verze 2. poloviny 15. stol. pak tuto báji asi natolik zpopularizovala, že je možné se domnívat, že byla v té době všeobecně oblíbena i mezi širšími lidovými vrstvami, protože jak ukážeme dále, motiv této víly jako výzdobný prvek gotických kamen byl použit nejen na lokalitách nejvyšších společenských vrstev, tj. na hradech, kde bychom ho mohli předpokládat především, ale i na menších zemanských tvrzích a také v prostředí mnoha středověkých měst.

I přes poměrně velké množství jednotlivých nálezů tohoto typu, které se nám z našeho území podařilo soustředit a vyhodnotit, není možno až na vzácné vyjímky stanovit dobu vzniku těchto výrobků přesněji, než do širšího časového období 2. poloviny 15. stol. I tak však tento časový údaj dobře koresponduje s uvedeným časovým předpokladem rozšíření této pověsti po zemích střední Evropy.

Při hlubším studiu zmíněných francouzských literárních předloh nalezneme ještě některé další zajímavé souvislosti tohoto příběhu s Čechami, které mohly hrát určitou podpůrnou úlohu pro jeho oblibu u nás.

Tak podle původní verze se tři ze synů Meluziny a Raymonda de Poitiers stali králi a to jeden v Jeruzalémě, druhý na Kypru a třetí jménem Regnaults

se oženil s jedinou dcerou českého krále Esglatinou a sám se tak stal českým králem! (Hoffrichter, 1928, 18).

Jiný ze synů, Anthoine, osvobodil dědičku lucemburského knížete (Hoffrichter, 1928, 17) a je pokládán za zakladatele lucemburské dynastie, která tedy podle pověsti odvozuje svůj původ od bájné víly Meluziny (Spěváček, 1982, 18).

Tyto podpůrné momenty obliby tohoto motivu mohly ještě zesílit historicky prokázané úzké osobní styky císaře Karla IV. s významným členem rodu Lusignan Pierre I., který po polovině 14. stol. byl po řadu let titulárním králem jeruzalémským a kyperským. Vzpomínky na úzký vztah uvedeného rodu k českému králi mohly v lidové tradici přežívat ještě ve stol. 15. (Dvořáková, Menclová, 1972, 42).

Meluzina jako výtvarný prvek v různých oblastech výtvarného umění

Jak jsme předběžně naznačili, kachle s výzdobným motivem Meluziny můžeme v Čechách datovat do 2. poloviny 15. stol. Koncem tohoto století pak tento motiv z reliefních ploch kamnových kachlů mizí a z renesančního období není již na těchto výrobcích znám.

Naopak v průběhu 16. stol. i později prožívá jakési znovuzrození a v poněkud renesančně stylizované podobě se stává součástí plastické výzdoby různého charakteru.

Za pozdně gotické je možno ještě považovat domovní znamení v podobě malé sošky, jejíž kopie je umístěna na domě čp. 183/I v Praze 1, Karlově ulici 14 (obr. 1) a jehož značně poškozený originál je deponován v Pražském středisku SPPOP.

Jako zajímavost je možno uvést, že jako domovního znamení byl také použit originální gotický kachel s II. variantou Meluziny (obr. 9:3) nad vchodem tzv. „předního mlýna" ve Velvarech (Velc, 1904, 398—99; Špecinger, 1957, obr. 7).

Přibližně od poloviny 16. stol. je motiv dvojocasé Meluziny hojně používán jako plastická výzdoba různých architektonických článků renesančních staveb. Takto ji nacházíme v několika variantách na portálu a mostním vlysu pardubického zámku (obr. 3), na nedávným výzkumem objevené terakotové výzdobě Lobkovického paláce na Pražském hradě (Chotěbor, 1988) (obr. 4), výzdobě vchodu do domu pánů z Lipé v Ivančicích u Brna (Šamánková, 1961, obr. 216) aj. Na fasádě strážnického zámku je druhotně zazděná raně renesanční plastika Meluziny, která původně tvořila jednu z konzol renesanční arkády, zbořená při pozdější přestavbě zámku (Pajer, 1988).

Ze zahraničních staveb můžeme např. jmenovat sgrafitovou renesanční výzdobu (dnes ovšem věrnou kopii náletem zničeného originálu) na tzv. Stallhofu drážďanského sídelního zámku, kde se tento motiv opakuje nejméně ve 4 variantách.

V architektuře je možno zobrazení Meluziny ale najít až hluboko do novověku. Za příklad může sloužit rokoková štuková výzdoba malé jídelny zámku v Libochovicích, nebo výzdoba jednoho z portálů drážďanského Zwingeru.

Obdobný motiv byl použit i na tzv. Krocínově kašně z doby okolo r. 1591, která stávala v Praze na Staroměstském nám. a jejíž originál je v lapidáriu NM (Denkstein, Kybalová, Drobná, 1958, obr. 118). Ze 16. stol. také pochází erbovní znak vladyckého rodu z Jevíšovic (Kolář, 1902, obr. 55) (obr. 5).

Je známo také množství menších spotřebních předmětů ze znázorněním Meluziny, např. svícny z počátku 17. stol. (Zíbrt, 1891, 70), plasticky zdobené

džbány pražské provenience z 1. poloviny téhož věku (Koula, 1917, 182) nebo pernikářská forma z Uherskohradišťska (Procházka, 1965, č. kat. 89) z 19. stol. (obr. 6).

Všechny tyto hmotné doklady potvrzují velkou oblibu tohoto motivu mezi našim lidem i hluboko v novověku, což byl zřejmě důsledek dalších českých reedic knížek o Meluzině v 17. a 18. stol.

Meluzina jako výzdobný prvek českých gotických kachlů

Jak jsme již zmínili, byl reliefní motiv Meluziny v Čechách jedním z nejčetnějších výzdobných prvků reliefních komorových kachlů 2. poloviny 15. stol. Výklad jeho ikonografické podoby je dost složitý a budeme se jím zabývat podrobněji ve zvláštní kapitole. Z ikonografického hlediska můžeme rozlišit v zásadě dvě základní varianty, které se sice shodují v celkovém koncepčním pojetí obrazu, které se ale v určitém ohledu podstatně liší.

Základní výtvarná koncepce

Za základní výtvarnou koncepci Meluziny na kachlích můžeme považovat korunovanou fantastickou postavu s horní částí ženského těla a dolní částí, přeměněnou u I. varianty ve 2 rybí ocasy (obr. 7:1—6), u druhé varianty ve dvě více či méně oddělené ryby (obr. 8:1—7, 9:1—8). V obou případech jsou tyto části pokryty šupinami a nesou typické koncové i postranní rybí ploutve.

Hlavní postava výjevu je umístěna vždy centrálně, její oba ocasy (u II. varianty rybí těla) jsou ohnuty obloukovitě vzhůru a Meluzina je přidržuje přibližně vodorovně rozpaženýma rukama.

Máme zato, že tento způsob v zásadě jednotné výtvarné koncepce z různých, mnohdy značně od sebe vzdálených lokalit, může nasvědčovat tomu, že motiv byl hrnčíři vyráběn podle nějaké jednotné výtvarné předlohy a v souladu se soudobými tradicemi gotické kamnářské výroby byl jednotlivými výrobci vždy poněkud upraven, čímž dostal znamení originality té které dílny. Podobný jev jsme mohli již dříve ukázat i na jiných všeobecně používaných reliefních motivech (Hazlbauer, 1983; Hazlbauer, Vermouzek, 1985).

Variabilita znázorněných podrobností

Přes zmíněnou koncepční jednotnost výtvarného zobrazení základního ikonografického motivu nacházíme u jednotlivých podrobností výjevu značnou variabilitu. Tyto detaily jsou u obou variant Meluziny často totožné nebo velice podobné, u stejných variant pak dost často odlišné. Tato skutečnost podle našeho názoru hovoří o blízké výtvarné příbuznosti obou variant navzájem.

U všech kachlů ať již domácího nebo zahraničního původu, jsou u hlavní postavy výjevu zřetelně vyjádřeny znaky, svědčící o jejím ženském pohlaví: stylizované poprsí, způsob úpravy vlasů a charakter oblečení.

Skoro ve všech případech je postava doplněna jediným, vždy zdůrazňovaným atributem, totiž na hlavě posazenou korunou. Její znázornění je ovšem velmi variabilní a to od zcela prosté stylizace, připomínající spíše čelenku (obr. 9:2), nebo jednoduché ozdoby ve tvaru křížů (obr. 7:5) až po typickou středověkou korunu, tak jak je známa z mnoha dalších českých gotických kachlů, jako je Klanění tří králů, Korunovace P. Marie aj. (obr. 8:1, 6, 7; 9:3, 6 aj.).

Pouze ve vyjímečných případech tento důležitý atribut na reliefu chybí a to 2× na českých kachlích (obr. 8:4 a 9:1) a 3× na kachlích zahraničních (obr. 13:1, 3, 6).

Pokud se týče oděvu, většina znázorněných postav je oblečena do krátké zřásněné sukénky, často v pase opatřené úzkým páskem. V ojedinělých případech je Meluzina zahalena do dlouhých splývajících šatů (obr. 13:6).

Horní část jejího těla bývá oblečena do různě upravené blůzy, často s knoflíky, někdy zvláštním způsobem na prsou zdobené (obr. 8:2, 7), nebo opatřené širokým, ramena přesahujícím límcem (obr. 7:4, 8:1, 6 aj.). V několika případech má blůza široké nabírané rukávy (obr. 8:2,7), u dvou postav od jejich loktů splývají dolů tzv. pachy (obr. 12:1, 13:4).

Také úprava vlasů je značně variabilní. Většinou v souladu s gotickou kachlovou tvorbou jsou vlasy podélně řezané, jakoby rozcuchané (obr. 8:1, 2, 7 aj.), vyjímečně spletené do stylizovaného copu (obr. 7:5, 9:6). V jednom případě pak Meluzina nemá vlasy vůbec (obr. 9:2). Na zahraničních kachlích sice najdeme úpravu vlasů většinou analogickou, jako na našich výrobcích, ale také ve tvaru široce rozpuštěného (obr. 12:6), nebo dolů vlnitě splývajícího účesu (obr. 13:6).

Zřetelné rozdíly můžeme zjistit i ve způsobu zpracování rybích částí Meluziny nebo ryb. Šupiny, pokrývající tyto části jsou někdy drobné (obr. 7:1, 8:3, 4, 5), jindy značně větší (obr. 8:1). Pokrytí těla šupinami může být někdy jen naznačeno, jindy je úplné. Zvláštní případ tvoří kachel z Curychu, kde šupiny jsou mimořádně velké a uprostřed miskovitě prohloubené (obr. 13:6).

Ocasní ploutve jsou zakončeny různým způsobem, ale většinou jejich konce dosahují přibližně do výše obličeje postavy. Pouze na kachli z Curychu jsou o něco výše (obr. 13:6) a u kachle z Lipska Meluzinu značně převyšují (obr. 13:2).

Také ostatní ploutve se liší tvarem, ale většinou jsou podélně rýhované. Na některých kachlích je nenajdeme vůbec.

U varianty II. jsou hlavy ryb převážně velké se zřetelně vyznačenýma očima a otevřenou, často silně ozubenou tlamou.

Centrální figurální motiv bývá doplněn i různými vedlejšími výzdobnými prvky, hlavně vegetabilního charakteru, ve dvou případech i stylizovaným rakem (obr. 12:3, 12:5). Zcela ojediněle se vyskytuje doplnění ikonografie gotickými minuskulními písmeny (obr. 12:1) současně s malým erbem. Zvláštní doplněk v podobě nárožního štítku s braniborským znakem je dán rohovou funkcí kachle z Berlína (obr. 13:1).

Zvláštní pozornosti zasluhuje skutečnost, že varianta II. je často umístěna na jednoduchém gotickém erbovním štítku, zatímco variantu I. se nám v této podobě nepodařilo nalézt. Snad tento ikonografický rozdíl může naznačovat určitý heraldický význam tohoto zobrazení.

Topografie kachlů s motivem Meluziny

Jak vyplývá z nálezů středověkých kachlů s motivem Meluziny v řadě zemí střední Evropy, je možno artefakty s tímto výtvarným prvkem považovat za ikonografickou skupinu se širokým mezinárodním významem. Mimo početné nálezy z území Čech se nám podařilo zjistit výskyt analogických artefaktů i na Moravě, Slovensku, Maďarsku, Braniborsku, Mecklenbursku, Sasku a ve 4 severních švýcarských kantonech.

Čechy:

Pochopením mnoha archeologů, kteří svými informacemi přispěli ke zpracování této studie, se nám během několika let podařilo shromáždit a vyhodnotit celkem 54 různě zachovalých výrobků s oběmi variantami tohoto motivu včetně menších zlomků, u řady z nichž se nedá jednoznačně rozeznat ke které

variantě patří, i když se jedná jednoznačně o kachle se zobrazením Meluziny (obr. 10 a 11).

Zmíněných 54 předmětů z území Čech pochází z celkového počtu 30 lokalit (plánek 1). Z těchto lokalit je 5 velkých hradů (Jindřichův Hradec, Kokořín, Košťálov, Krakovec, Točník), 6 tvrzí (Bašnice, Čivice, Dřely, Chotovice, Lány, Nehvizdky) a 16 historických měst nebo jejich nejbližších okolí (Čáslav, Hradec Králové, Chrudim, Jesenice, Kouřim, Kutná Hora, Louny, Most, Nové Strašecí, Pardubice, Plzeň, Praha, Slaný, Tábor, Ústí n/O., Velvary). U 3 lokalit (Sendražice, Vepřek, Votěleží) se již nedá určit v jakém společenském prostředí byly tyto kachle používány. Na některých lokalitách se vyskytlo i více rozdílných reliefů Meluziny.

Z plánku je vidět, že výskyt těchto kachlů byl nejčastěji zaznamenán v široké oblasti středních a východních Čech. Jihozápad a jihovýchod je zastoupen jen několika lokalitami, na jihu a severu Čech pak nálezy tohoto druhu jakoby neexistovaly. Podle našeho názoru toto do určité míry může platit pro oblast severočeského Polabí, protože v rozsáhlém přehledu archeologického materiálu z tohoto regionu (Zápotocký, 1979) nejsou žádné podobné nálezy zaznamenány, což udivuje především z hlediska levínské produkční oblasti. Jak ale ukázal nejnovější výzkum v Mostě (Klápště, Muk, 1988), je možno i v této oblasti tyto kachle očekávat.

Na ostatní „prázdné" nálezové oblasti je třeba se dívat především z hlediska použité metodiky prospekce těchto materiálů. Nebylo totiž fyzicky možné prověřit deponované materiály ve všech muzeích a zvláště pak v těch, kde nepracuje erudovaný archeolog. Podle našeho názoru tedy tyto „prázdné" oblasti na mapě nemusí znamenat, že by se motiv Meluziny zde vůbec nevyskytoval, ale i to, že zatím nebyl „objeven". Dosavadní zkušenosti ukazují, že se jedná o ikonografii, se kterou je nutno prakticky počítat na celém území Čech, kde v 2. polovině 15. stol. byly vyráběny gotické reliefní kachle.

Všechny námi studované kachle nesou morfologické, metrické a technologické znaky, typické pro českou gotickou kachlovou tvorbu. Ani jeden z jejich reliefů není glazován, pouze u kachle z Chrudimi (obr. 7:5) je ČVS hustě posypána slídou, takže má sytě stříbřitě leskou barvu. Výpal všech kachlů je dobrý až velmi dobrý převážně oxydačního charakteru, ostřivo je jemné, pouze u kachlů z oblasti Chrudimska se v hmotě vyskytují i větší kaménky. Pokud byly k dispozici celkové rozměry ČVS, pak jejich hodnoty se pohybovaly v rozmezí 18—20 cm.

Bylo zjištěno, že motiv Meluziny byl používán na všechny základní morfologické typy gotických kachlů: kamnový vrcholový nástavec (obr. 7:1), rohový řádkový kachel (obr. 10:18) a především na běžné řádkové kachle.

Podrobné morfologické, metrické a technické popisy všech artefaktů není možno z technických důvodů zde uvádět a pro případného zájemce jsou k dispozici u autora.

Morava:

Z území Moravy byly zatím publikovány dva kachle s tímto motivem.

První z nich pochází z průzkumů středověkých fortifikací v okolí Nového hradu u Adamova (Konečný, Merta, 1976) a zobrazuje Meluzinu II. varianty, která není zdola rybami požírána, ale jakoby nadzvedávána (obr. 12:2).

Místo nálezu druhého kachle je udáváno pouze jako „Vyškovsko" (Strauss, 1983, 12, obr. 19:1). V tomto případě se jedná o I. variantu se značně stylizovaným tělem, hlavou a korunou. Od loktů dolů visí gotické „pachy". Od všech ostatních exemplářů se liší přítomností gotických písmen po obou stranách

hlavy a pod tělem, jakož i malým erbovním štítkem v levém horním rohu reliefní plochy (obr. 12:1).

Obě Meluziny na těchto kachlích jsou umístěny do centrálního kruhového medailonu.

Slovensko:

Z nálezů z lokality Radvance na východním Slovensku pochází zlomek reliefní plochy, který nese některé ikonografické znaky motivu Meluziny, i když jeho zařazení do této skupiny nelze jednoznačně provést (Slivka, 1979, 16, obr. 1). V tomto případě totiž se úst korunované ženské postavy, připomínající Meluzinu, dotýkají pusami dvě stočené ryby (obr. 12:4). Protože dolní část kachle chybí, není jasné, zda tyto ryby patří k základní ikonografické koncepci výjevu, či zda jsou jen jeho doplňkem.

Druhý, zatím nepublikovaný kachel ze Slovenska pochází z výzkumu východoslovenského hradu Šariše (Slivka, 1988), okr. Prešov. Jedná se o I. variantu Meluziny v krátké zřásněné sukénce a korunou, která je zajímavě doplněna stylizovaným rakem a dalším předmětem, kterým je snad zrcadlo. Dolní část reliefu tvoří zprohýbaná stuha s dalším rybím ocasem (obr. 12:3).

Maďarsko:

Autory, zabývajícími se středověkou dolnouherskou kachlovou tvorbou byly několikrát popsány dva kachle s odlišně koncipovanými I. variantami Meluziny, které byly nalezeny jednak na budínském hradě, jednak na královském loveckém zámečku v Nyéku (Holl, 1958, obr. 27. a 56; Voit, Holl, 1963, 17—18, obr. 13). V jednom případě je motiv Meluziny doplněn stylizovaným rakem (obr. 12:5), ikonografie druhého kachle je velmi podobná českým reliefům (obr. 12:6) (viz též Strauss, 1983, 12, obr. 19:2). Obě popsané varianty na rozdíl od českých kachlů jsou glazovány a to první kachel olivově a čočkově zeleně, druhý pak žlutohnědou olovnatou polevou.

Braniborsko:

Z nálezů v Berlíně je znám raně renesanční římsový rohový, pravděpodobně soklový kachel s nárožním štítkem, nesoucím braniborský erb (Strauss, 1926, 23, obr. 85). Jedna boční stěna je zdobena I. variantou Meluziny v poněkud neobvyklé poloze a oblečení (obr. 13:1). Kachel, který je polychromně glazován pěti barvami (zeleně, modře, šedě, žlutě a hnědě), je uložen v Märk. Mus. Berlin.

Mecklenbursko:

Zeleně glazované kachle stejné ikonografie, jako jsou kachle z bernského historického muzea (obr. 13:3), byly nalezeny na lokalitě kláštera v Doberau. Mají být uloženy v Staat. L. Mus. Schwerin (Strauss, 1983, 12).

Sasko:

V Museum für Kunsthandwerk v Lipsku je zeleně glazovaný kachel se zvláště výtvarně působivým reliefem (obr. 13:2) Meluziny, nadnášené dvěma rybami s velmi dlouhými ocasy. Základní motiv je po obou stranách doplněn ozdobnými větévkami (Strauss, 1983, 12, obr. 19:3).

Švýcarsko:

Při archeologickém výzkumu tří lokalit v Bazileji (Imbärgässlein, Rittergasse a Fischmarkt) byly nalezeny totožné kachle se znázorněním Meluziny-

-II. varianty (Tauber, 1980, 146, obr. 106:6, tab. 18:5) se všemi charakteristickými znaky, podobajícími se českým výrobkům (obr. 13:5).

V Museum für Kunst u. Geschichte ve Fribourgu je uložen neglazovaný kachel s plochým a primitivně bez podrobností modelovaným reliefem II. varianty Meluziny (obr. 13:4), který je považován za nejstarší ztvárnění tohoto motivu (Strauss, 1983, 12, obr. 18:1).

Kachel s poněkud lépe vyjádřeným reliefem II. varianty a složitěji profilovanou okrajovou lištou (obr. 13:3) je uložen v Hist. Museum v Bernu (Strauss, 1983, 12, bor. 18:2).

Další kachel a to zeleně glazovaný se silněji profilovanou okrajovou lištou, znázorňující nekorunovanou Meluzinu II. varianty se dvěma nepřirozeně formovanými rybami s jednotlivě oddělenými šupinami (obr. 13:6) je uložen ve Schweiz. Landes Mus. Zürich (Strauss, 1983, 12, obr. 19:4).

Datování českých a cizích kachlů s motivem Meluziny

Naprostá většina námi studovaných kachlů pochází ze starších, mnohdy i několik desítek let starých nálezů, u kterých nejsou známy bližší nálezové okolnosti. Naše datovací závěry nemohly proto vycházet z objektivních archeologických podkladů, ale bylo nutno použít nepřímých datovacích metod, jako je analyza reliefního obrazu, rozbor morfologických, metrických a technologických známek, zjistitelných na kachlích a také porovnání obdobných nálezů, i když s odlišnou ikonografií. V zásadě se tento postup opíral o obecné principy absolutního a relativního datování českých středověkých kachlů, již dříve formulovaných Z. Smetánkou (1969, 247—253).

I když si uvědomujeme úskalí, která při této datovací metodě se mohou u reliefních kachlů vyskytnout, především možnost retardace ikonografického vyjádření, přece jen při poměrně značném množství hodnocených předmětů, které do určitého stupně vylučuje faktor náhodného výběru, jsme došli k závěru, že tento soubor se jako celek hlásí do 2. poloviny 15. stol.

Tento závěr podporují dva nálezy z poslední doby, u nichž je možno dataci opřít o objektivní okolnosti. V prvním případě se jedná o hromadný nález reliefních kachlů v historickém jádru města Nové Strašecí, Kostelní ul. čp. 122, u něhož jsou známy nálezové okolnosti (Hazlbauer, 1988a, 1988b). Zde nalezené dva zlomky s motivem II. varianty Meluziny (obr. 8:3, 5) byly doprovázeny větším množstvím kachlů s nejméně 13 dalšími ikonografickými typy reliefních kachlů, z nichž mnohé jsou známy i z jiných lokalit. Podle všech známek celý soubor byl pravděpodobně vyroben v jednom výrobním okruhu a ve stejnou dobu a podle tohoto doprovodného materiálu je možno obě Meluziny datovat celkem spolehlivě do 2. poloviny 15. stol.

Analogické datovací závěry byly učiněny při nedávném komplexním výzkumu středověkého domu čp. 226, ve staré zástavbě města Mostu (Klápště, Muk, 1988), který mj. přinesl i 2 zlomky II. varianty Meluziny (obr. 9:7, 8).

Z hlediska datování je možno souhrnně konstatovat, že motiv Meluziny se na našich kachlích vyznačuje určitou „módností", protože doba jeho existence přes velkou frekvenci jeho užívání a rozšíření prakticky po celém území Čech je omezena jen na několik málo desetiletí, koncem 15. stol. rychle mizí a mezi renesančními výrobky 1. poloviny 16. stol. se již nevyskytuje.

S uvedeným datováním českých kachlů jsou ale v rozporu datovací závěry jak analogických švýcarských kachlů, které jsou kladeny do 2. čtvrtiny 14. stol. (Tauber, 1980, 146), tak i nálezů uherských, které podle maďarských autorů (Holl, 1958; Voit, Holl, 1963) mohly vzniknout již ve 14. století nebo

nejpozději v první třetině 15. stol. za vlády císaře Zikmunda. Tak velké stáří nelze ani u jednoho z našich kachlů objektivně dokázat a i když je nám známo, že především švýcarská gotická kachlová produkce časově předcházela výrobu reliefních kachlů u nás, přece jen k předpokládané návaznosti ikonografického motivu Meluziny na zmíněné literární předlohy, máme určité pochybnosti o možnosti datace těchto výrobků před poslední třetinou 14. století.

Naproti tomu kachel z Berlína (obr. 13:1) je považován za raně renesanční a údajně náleží nejméně konci 15. stol. (Strauss, 1983, 12), právě tak, jako kachel z Lipska (obr. 13:2). Zřejmě za omyl je možno pokládat dataci kachle z Mecklenburska, který má být stejný jako švýcarské kachle (Strauss, 1983, tab. 18:2), do doby okolo r. 1600.

Bude úkolem dalšího výzkumu datování českých kachlů s motivem Meluziny na základě případných nových nálezů ještě dále upřesnit.

Pokus o ikonografický výklad kachlů s I. a II. variantou Meluzíny

Při pokusu o ikonografický výklad reliefů středověkých kachlů podle našeho názoru nevystačíme se zjednodušeným pohledem racionálně myslícího člověka konce 20. stol., ale nutno pokud možno se maximálně přiblížit myšlení tehdejších lidí a převládajícímu středověkému světovému názoru, kterým bylo křesťanství.

Podle metodického přístupu můžeme stylovou analyzu kachlového reliefu provádět ze dvou na sobě úzce závislých hledisek.

1. Posouzení použité výtvarné formy

Na řadě konkrétních případů bylo již dříve v oblasti středověké kachlové tvorby prokázáno, že hrnčíři, nebo jimi pověření výrobci ikonografických obrazů ČVS velmi často používali jako předlohy umělecky hodnotnějšího výtvarného díla, jako byly obrazy, sochy, knižní ilustrace, grafické listy aj. Toto můžeme v plné míře potvrdit i v případě I. varianty Meluziny, protože znázornění ženské postavy se dvěma rybími ocasy je možno nalézt již v románském stavitelství 12. stol. na území Francie. Německa, Švýcarska a Polska. Nejčastěji jsou tímto výzdobným motivem opatřeny horní hlavice sloupů (např. Świechowski, 1973, obr. 349—360, 441—443; Legner, 1982, obr. 104), dolní patky sloupů (Reinhardt, 1961, obr. 92), reliefy křtitelnic (Schmidt, Schmidt, 1984, obr. 37) a obloučkových vlysů (Walicki, 1969, obr. 538) a dokonce i polská mince Kazimíra II. Spravedlivého (Walicki, 1969, obr. 124).

Všechna uvedená znázornění mají v zásadě zcela shodnou výtvarnou koncepci s našimi kachli, tak jak byla popsána shora. Vyjímku tvoří pouze nepřítomnost koruny v těchto starších dílech. Doplnění tohoto důležitého atributu na kachle vyplývá zřetelně ze zmíněných literárních děl, u nichž je tak zdůrazňována královská urozenost Meluziny jak po otci, tak i ve vztahu k jejím potomkům.

Souhrnně lze konstatovat, že až na uvedený detail bylo výtvarné zpracování I. varianty jednoznačně převzato ze staršího románského výtvarného umění 12. století. K tomu je třeba připojit poznámku, že podobné předlohy ze stejného období z území Čech nejsou známy.

Podstatně složitější je situace u II. varianty Meluziny, která se na našich kachlích vyskytuje častěji, než varianta I. K tomuto zobrazení neexistuje žádná známá předloha a její výklad bez podrobnějších znalostí všech uvedených souvislostí je natolik obtížný, že může i přes zřetelné ženské atributy ústřed-

ního figurálního motivu vést k záměně s jiným kachlem, zobrazujícím proroka Jonáše (Richterová, 1982, obr. 51:1, 2, 5).

Je třeba ovšem uvést, že v určitém směru zde blízká výtvarná podobnost je. Způsob vyjádření těl ryb u obou ikonografií je zpracován s velkou podobností, spočívající nejen v základním postavení ryb hlavou dolů a v prohnutí těla nahoru, ale v podobnostech otevření tlamy, formování očí, zubů, šupin a ploutví (obr. 14).

Tato podobnost vedla L. Petráňovou (1984, 164; 1988) k formulování hypotetického závěru, vycházejícího z učení evangelistů a ze středověké chiliastické víry, že se jedná o očekávané „Jonášovo znamení času", vytvořené spojením osudu proroka Jonáše a zvědavosti královny ze Sáby.

Podle našeho názoru je možno k této hypotéze vyslovit tyto námitky:

a) Bylo by v rozporu se zvyklostmi gotické kachlové tvorby, kdyby tak ideově závažný motiv vznikl spojením dvou starších, hojně užívaných kachlových reliefů. Podobný případ u našich kachlů se zatím nevyskytl a naopak mnoho konkrétních případů ukazuje, že každé nové (tj. z hlediska doby „moderní") ikonografické téma bylo koncepčně zpracováno vždy originálním způsobem.

b) Jak jsme se již zmínili, není pro takto vykládaný motiv zatím známa žádná jiná analogie z ostatních oblastí výtvarného umění.

c) Všechny dosud známé kachle této varianty jsou časově řazeny do období, kdy u nás davová psychóza chiliastického učení již překročila svůj zenit, nebo dokonce s postupně pronikajícími renesančními idejemi již v širším měřítku neexistovala. Navíc z tohoto hlediska vidíme rozpor i v širokém teritoriálním rozšíření tohoto kachlového motivu i na takové společenské typy lokalit (královské a šlechtické hrady), kde chiliastické učení ve větší míře můžeme jen těžko očekávat.

d) Z pohledu výskytu obou variant Meluziny v zahraničí je zajímavé, že na švýcarských kachlích se vyskytuje pouze II. varianta, zatímco na dolno- i hornouherských naopak pouze I. varianta. V Čechách se pak obě varianty místně zcela prolínají (plánek 1) a protože jsou proti zahraničním exemplářům o něco mladší, není vyloučeno, že se může jednat o zprostředkovaný přenos těchto zahraničních vzorů do naší domácí kachlové tvorby.

e) Korunovaná ženská postava v tomto případě nepředstavuje královnu ze Sáby, ale jak vyplývá ze všech souvislostí, zakladatelku rodu Lusignan, bájnou Meluzinu.

2. Pokus o rozbor vnitřního obsahu výjevu

Zbývá ještě vysvětlit, proč na všech kachlích má Meluzina právě 2 rybí ocasy, nebo proč jsou přítomny 2 ryby. Ve většině případů totiž bájné mořské víly, sirény nebo ochechule bývají znázorňovány pouze s jediným ocasem, podobně jako Meluzina ještě na francouzské rytině 15. stol., zachycující rozhodující okamžik jejího příběhu (obr. 1).

Přejmutí tohoto důležitého zdvojeného atributu postavy ze starších předloh, vyjadřujícího její ne lidský původ, může souviset se symbolikou dvou důležitých protichůdných tendencí, prolínajících se celou křesťanskou filozofií, totiž vzájemným bojem dobra a zla. Zatímco analogické příběhy z předcházejících století charakterizují ústřední postavu vždy jednoznačně jako představitelku zla v podobě z tehdejšího hlediska odporného tvora (hada, draka), zosobňujícího ďábla, u Meluziny tomu bylo poněkud jinak.

Už její spojení podoby člověka a ryby, která má v křesťanském učení vždy kladný význam, naznačuje určité pozitivní tendence jejího výkladu. Ve velmi

početných rozborech, které se problémem dobra a zla u literárního zpracování příběhu Meluziny dosud zabývaly (např. LeGoff, 1984; Frenzel, 1962; Hoffrichter, 1928 aj.) se autoři vzácně shodují v tom, že Meluzina je rozporuplná bytost, u které se dobro a zlo vzájemně prolínají. Jejich dialektickou jednotu vidí v těchto symbolických obrazech:

Zlo je zastoupeno závažným přestupkem proti vlastnímu otci na samém počátku příběhu a zvěstováním smrti a dalších neštěstí na jeho konci. Rysy dobra jsou naopak spatřovány v rozmnožitelské funkci Meluziny. Je kladně charakterizována nejen jako zakladatelka a rozmnožitelka slavného rodu Lusignan, ale i jako rozmnožitelka pozemského bohatství a společenského významu tohoto rodu i z hlediska ekonomické produkce, tedy faktoru, který v pozdním středověku nabýval stále více na významu. Tyto symboly jsou zřejmě na některých kachlích zdůrazněny přítomností dalšího přídatného motivu — raka — jako symbolu mj. mateřství a dostatku potravy.

Naopak sama Meluzina má do určité míry i charakter matky-trpitelky, což vysvětluje, jak ukázal P. J. Michna (1977, 33), proč korunovaná mořská panna se stala jedním z motivů mariánské symboliky. Její charakteristika trpitelky je dána věrolomným porušením slibu ze strany jejího manžela a jejím odsouzením k věčnému zatracení a k tajené péči o její malé děti. Oba tyto faktory představují kladné i záporné rysy dalšího důležitého principu křesťanského učení — morálky.

Zmíněný dvojpolový vnitřní náboj postavy je později v renesanci setřen, protože se hovoří již jen o „ctné a šlechetné panně" a ještě později přechod původního příběhu do verze lidové pověsti nabývá již výhradně kladně soucitného vztahu k její osobě.

Snad tedy oba protipóly dobra a zla jsou na kachlích symbolicky znázorněny dvěma od sebe se odklánějícími součástmi jejího těla, případně dvěmi různými rybami. V obou případech jejich přidržování Meluzinou může znamenat souvislost její vnitřní podstaty s těmito bipolárními symboly.

Naznačenou hypotézu je nutno ovšem chápat pouze jako pracovní, protože definitivní výklad ikonografie těchto kachlů za současného stavu vědomostí není možno ještě jednoznačně podat. Bylo by prospěšné, kdyby se k této problematice mohli vyjádřit i pracovníci z dalších příbuzných oborů, jako je historie, filozofie, dějiny umění, literatura aj.

Závěry

Výsledky studia českých gotických kachlů s motivem Meluziny je možno shrnout do těchto závěrů:

1. U uvedené ikonografie můžeme pozorovat jev, který je v české středověké kachlové tvorbě značně neobvyklý a to velmi úzké vztahy výtvarného zpracování tohoto motivu mezi českou domácí tvorbou a výrobou kachlů v jiných zemích střední Evropy. Typická česká kachlová tvorba pozdního středověku je totiž převážnou většinou svých reliefních námětů jakoby uzavřena sama do sebe a stejné motivy až na vzácné vyjímky, dané snad personální unií panovníka a z toho vyplývajících výrobních vztahů (Uhry, Polsko — viz práce Z. Smetánky 1961; J. Kouby, 1964; P. J. Michny 1974, 1975) v jiných zemích nenacházíme.

V případě motivu Meluziny se však tento námět vyskytuje nejen v Uhrách (z Polska nám zatím není znám), ale i v zemích, které s Čechami v té době bližší personální vztahy neměly, jako je Švýcarsko, Braniborsko, Mecklenbursko a Sasko.

Na rozdíl od těchto zemí (včetně Moravy a Slovenska), kde byly prozatím nalezeny jen ojedinělé kachle tohoto ikonografického typu, je jejich výskyt v Čechách doslova masový a zasahuje do všech společenských vrstev obyvatelstva 2. poloviny 15. stol., které si mohly dovolit výstavbu tak relativně nákladné součásti interiéru domácnosti, jako byla kamna z reliefních kachlů. Tato skutečnost musela být výsledkem specifických důvodů, na některé z nichž jsme shora upozornili.

2. Při bližším studiu českých kachlů tohoto typu zjistíme, že i při velmi příbuzné výtvarné koncepci se zahraničními, se na nich nacházejí výtvarné prvky, které zřetelně vycházejí z tradiční domácí výroby. Je to např. způsob znázornění většiny korun na hlavě Meluziny, které mají stejný tvar, jako koruny na jiných českých gotických kachlích jako u motivu Klanění 3 králů, Korunovace P. Marie aj. O příbuznosti zobrazení rybích těl s rybou u kachle s Jonášem jsme se již zmínili, zde pouze dodáváme, že pokud je nám známo, tento kachel nebyl v zahraničí dosud publikován a je ho tedy možno považovat za typický produkt domácí výroby.

Zda kachle s motivy Meluziny vznikly prvotně v zahraničí a byly do Čech přeneseny a zde určitým způsobem modifikovány, či zda to bylo obráceně, není možno zatím jednoznačně rozhodnout. Podle zmíněného možného rozdílu v datování našich a zahraničních kachlů snad přichází v úvahu první naznačená možnost.

V každém případě ale s ohledem na jejich zásadní vzájemnou výtvarnou příbuznost je nutno předpokládat že mezi nimi existoval úzký výrobní vztah.

3. U českých výrobků jsme měli možnost se velmi podrobně zabývat i zjistitelnými známkami technologie jejich výroby. Můžeme potvrdit, že podle použité keramické hmoty, velikosti a četnosti ostřiva, kvality výpalu, povrchové úpravy a dalších znaků se tyto kachle od sebe i přes úzkou výtvarnou příbuznost liší. Znamená to, že se nejedná o výrobky jednoho nebo několika málo výrobních center, odkud by byly distribuovány po Čechách, ale o výrobky nejrůznějších místních hrnčířů. Tato skutečnost opět dokladuje hromadnou oblibu tohoto typu v určité době.

4. Dosud se mělo zato, že výtvarný obsah reliefů gotických figurálních kachlů byl především ovlivněn biblí a z ní vycházejícími výtvarnými předlohami. Kachle s motivem Meluziny ukazují, že ve zvláštních případech je nutno počítat i s tím, že podkladem pro formování reliefu může být také literární dílo uměle a dnes bychom řekli na zakázku vytvořené.

5. Rozbor také ukazuje, že v úvodu zmíněná téze o pronikání renesanční ideologie do české gotické a pozdně gotické kachlové tvorby, jejímž výsledkem mají být reliefy s tzv. „profánním" obsahem, je značně zjednodušená a že u některých ikonografií tohoto charakteru můžeme při podrobnějším zkoumání najít jejich hlubší ideový význam a skrytou symboliku jako stále se ještě uplatňující výraz středověkého myšlení.

Poděkování

Vřelý dík autora patří mnoha českých, moravským a slovenským kolegům, kteří poskytli pro účely této práce kachle se studovanou problematikou z jejich regionu, případně pomohli radou, nebo podáním informací o jejich dosud mnohdy ještě nepublikovaném výzkumu. Vzhledem k nedostatku místa mimořádně vynecháváme údaje o jejich titulech, pracovním zařazení a pracovišti a protože jde převážně o naše přátele, věříme, že se nebudou zlobit. Jedná se

o tyto pracovníky: J. Bušová, L. Čepička, T. Čurda, M. Drda, T. Durdík, J. Frolík, M. Glosová, M. Havlová, P. Chotěbor, J. Kalferst, J. Klápště, P. Michna, V. Moucha, J. Pajer, L. Petráňová, O. Rada, P. Radoměrský, J. Richterová, J. Sigl, M. Slivka, Z. Smetánka, P. Sommer, L. Šmídová, J. Špaček, B. Štauber, J. Šulcová, P. Volf a V. Zoubek.

Zvláště pak bychom chtěli poděkovat Dr. A. Merhautové, DrSc., za mnoho cenných rad a upozornění na použití tohoto motivu v románské architektuře a umění.

Obr. 1. Francouzská rytina z 15. stol., zobrazující nejdůležitější část příběhu o Meluzině a Raymondu de Poitiers (dle R. Lewinsohna).

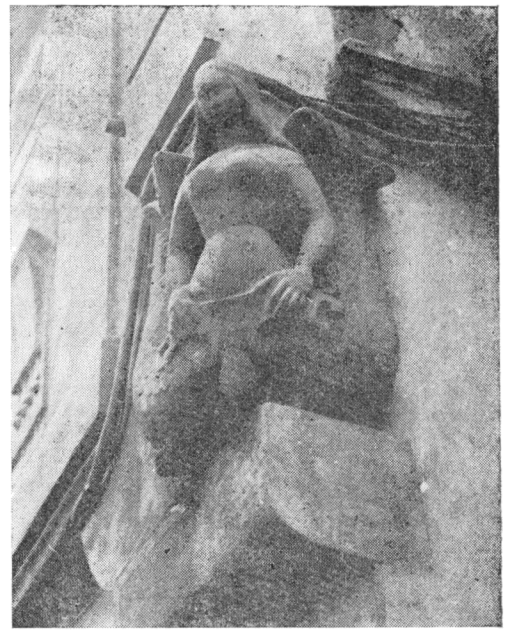

Obr. 2. Novodobá kopie původního pozdně gotického domovního znamení na domě čp. 183/I, Karlova ul. 14 (foto autor).

Obr. 3. Renesanční znázornění Meluziny na portálu pardubického zámku (foto J. Špaček).

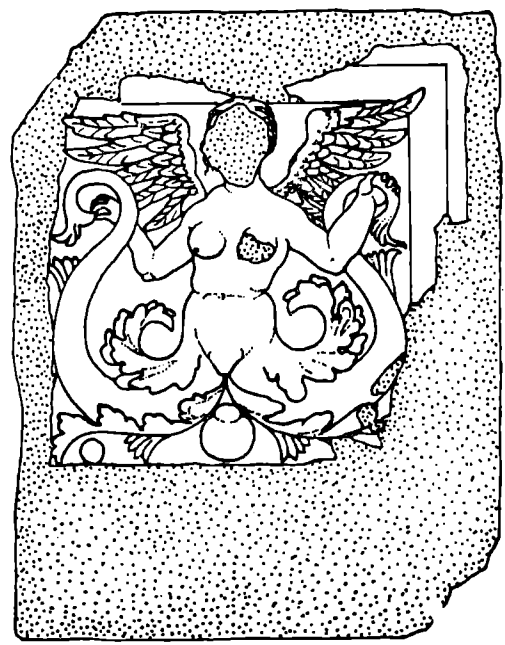

Obr. 4. Renesanční Meluzina jako součást terakotové výzdoby Lobkovického paláce na Pražském hradě (dle P. Chotěbora).

Obr. 5. Erbovní znak vladyckého rodu z Jevišovic (dle M. Koláře).

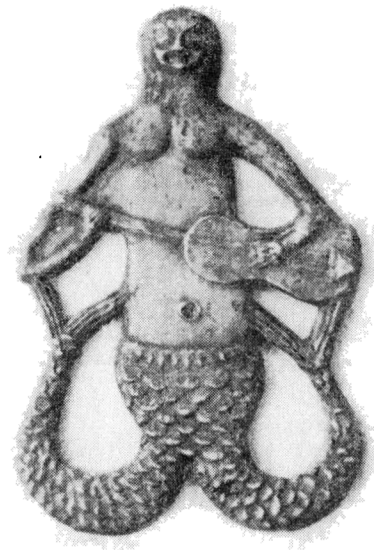

Obr. 6. Pozitivní výlitek z pernikářské formy s motivem Meluziny z 19. stol.

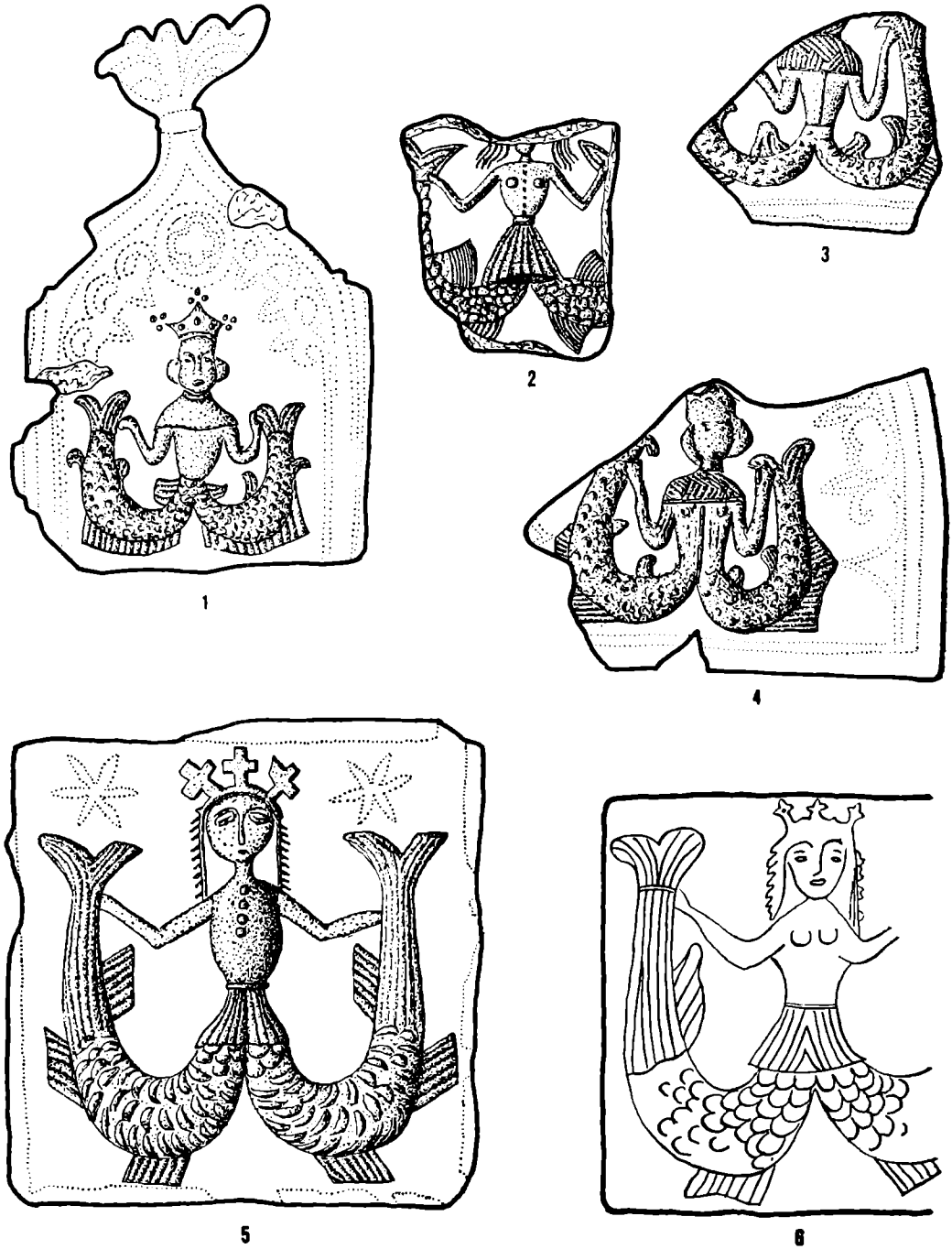

Obr. 7. Znázornění I. varianty Meluziny na českých gotických kachlích. 1 – Votěleż, 2 – Hradec Králové, 3 – Nehvizdky, 4 – Kokořín hrad, 5 – Chrudim, 6 – Dřely (dle A. Sedláčka).

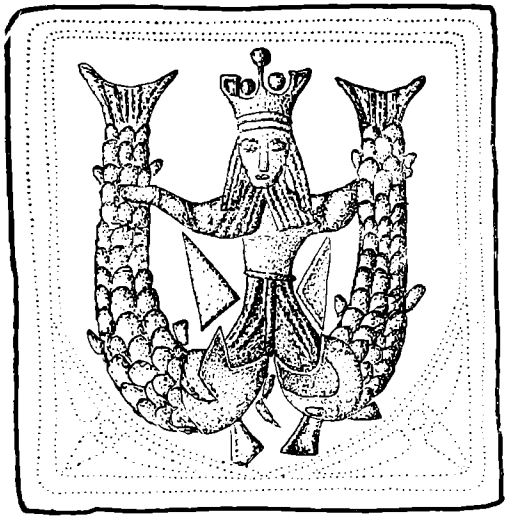

1

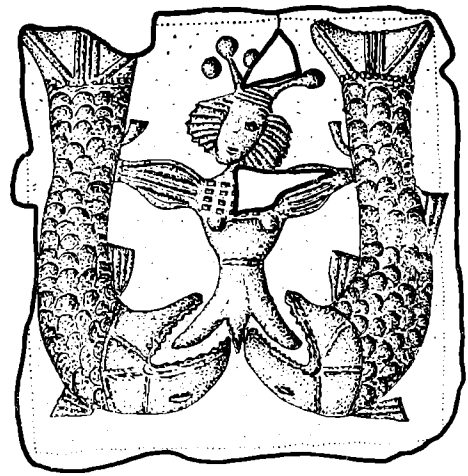

2

3

4

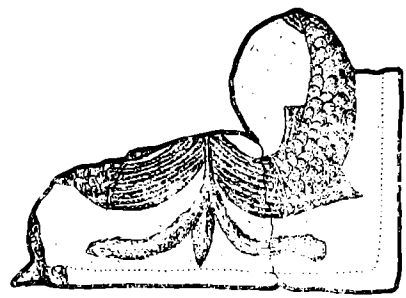

5

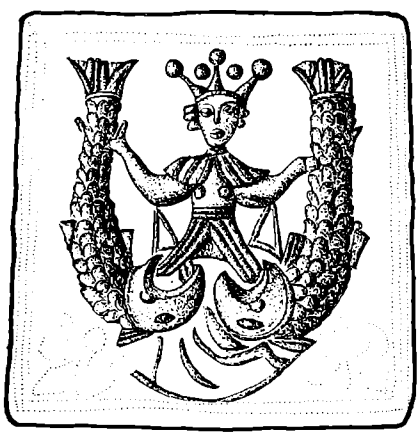

6

7

Obr. 8. Znázornění II. varianty Meluziny na českých gotických kachlích. 1 – Plzeň, 2 – Jindřichův Hradec hrad (dle T. Durdíka), 3, 5 – Nové Strašecí, 4 – Kouřim, 6, 7 – Praha.

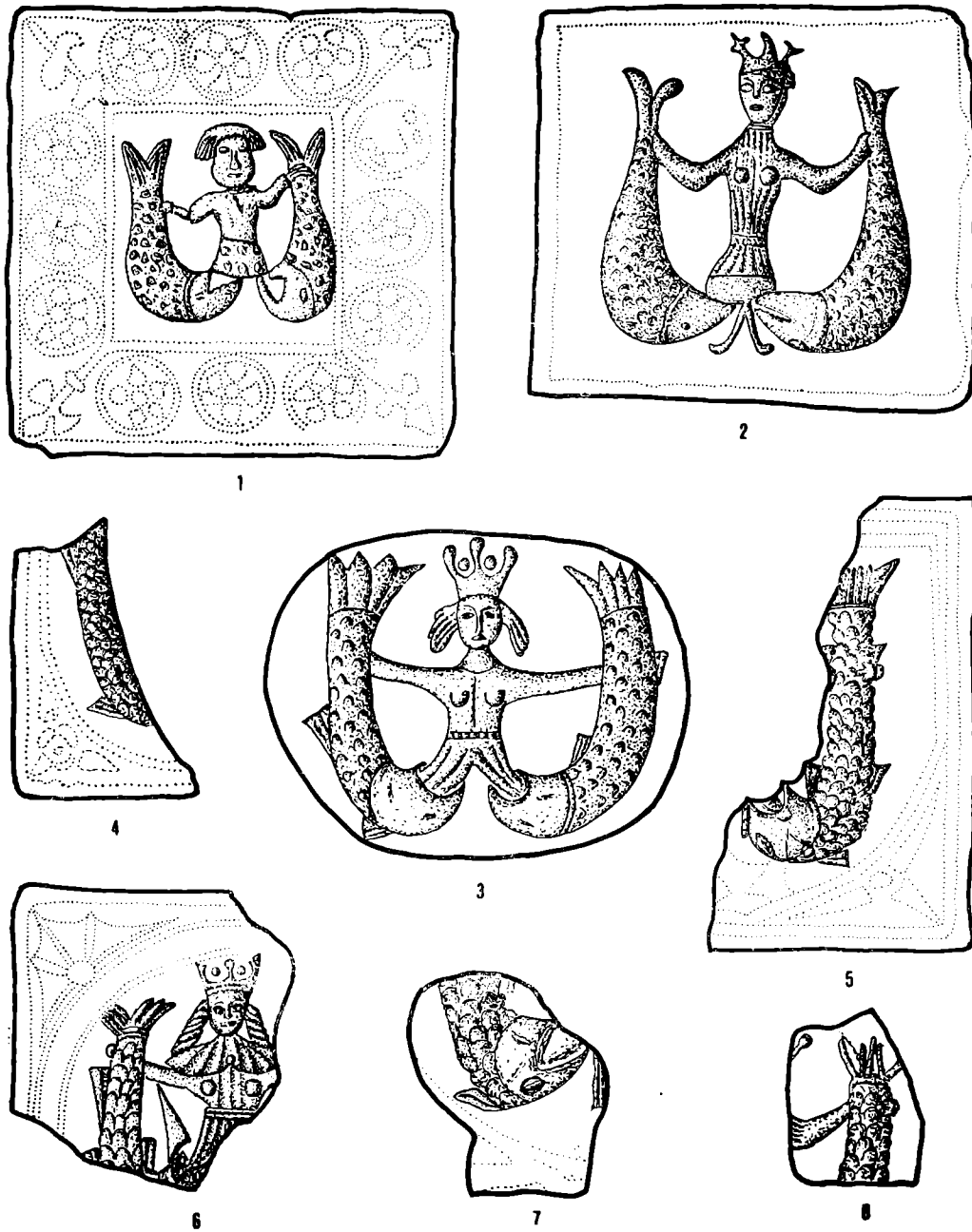

Obr. 9. Znázornění II. varianty Meluziny na českých gotických kachlích. 1 – Ústí n/O, 2 – Praha, 3 – Velvary, 4 – Jesenice, 5 – Chrudim, 6 – Tábor, 7, 8 – Most.

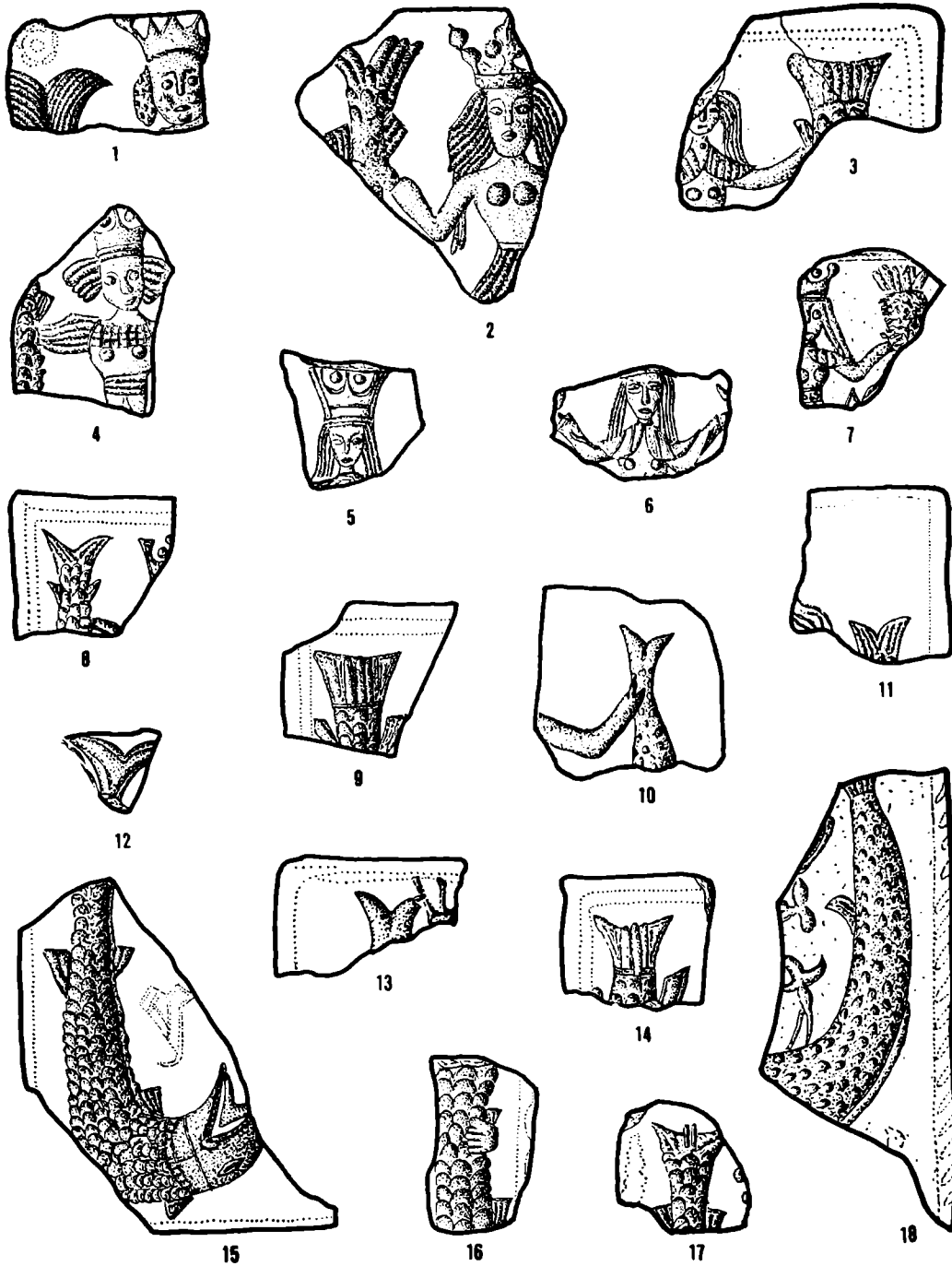

Obr. 10. Zlomky českých gotických kachlů s motivem Meluziny (I. a II. varianta). 1 – Tábor, 2, 4, 9, 10, 12, 16 – Praha, 3, 14 – Točník hrad, 5 – Sendražice, 6 – Vepřek, 7 – Krakovec hrad, 8 – Chotovice, 11 – Bašnice, 13 – Košťálov hrad, 15 – Chrudim, 17 – Pardubice, 18 – Kutná Hora.

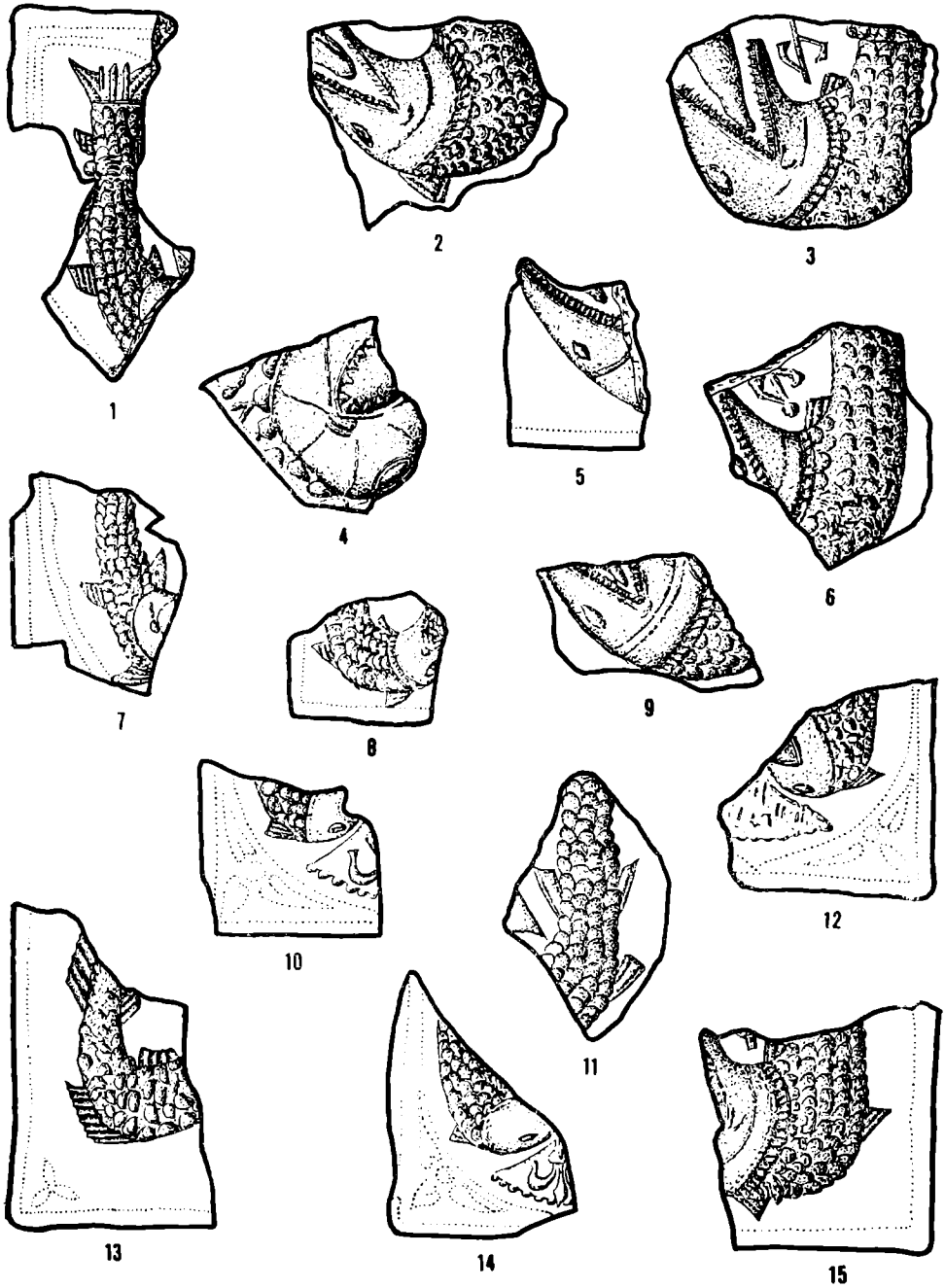

Obr. 11. Zlomky českých gotických kachlů s motivem Meluziny (I. a II. varianta). 1 – Slaný, 2, 3, 5, 6, 9, 15 – Chrudim, 4 – Louny, 7 – Lány, 8 – Čivice, 10, 11, 14 – Praha, 12 – Chotovice, 13 – Hradec Králové.

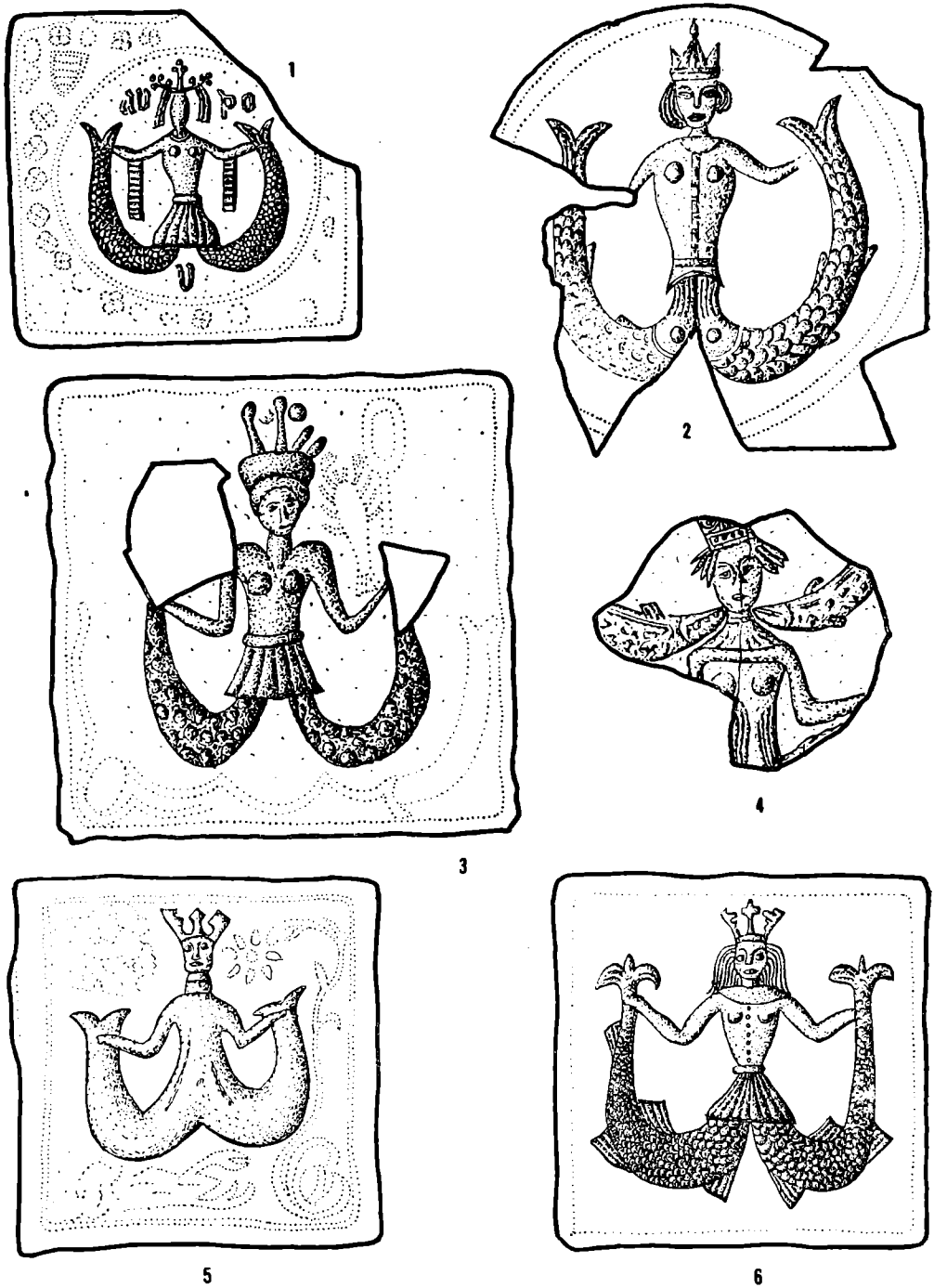

Obr. 12. Moravské, slovenské a uherské gotické kachle s motivem Meluziny. 1 – Vyškovsko (dle K. Strausse), 2 – Nové Hrady u Adamova (dle Konečného a Merty), 3 – Radvance, 4 – Šariš hrad (3, 4 dle M. Slivky), 5 – Budín hrad, 6 – Nyék (5, 6 dle K. Strausse).

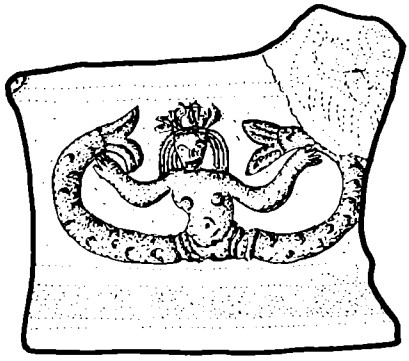

1

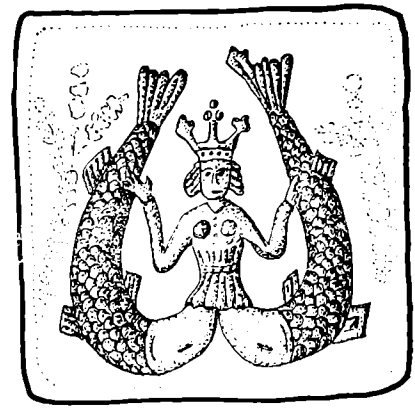

2

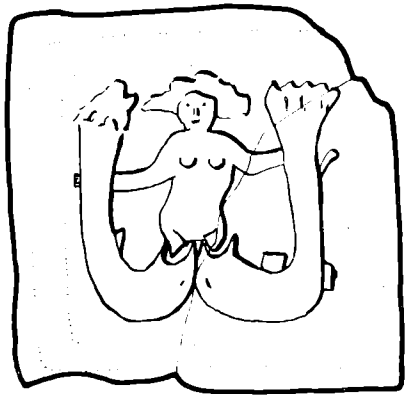

3

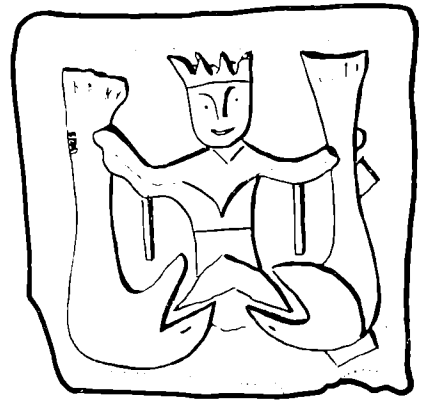

4

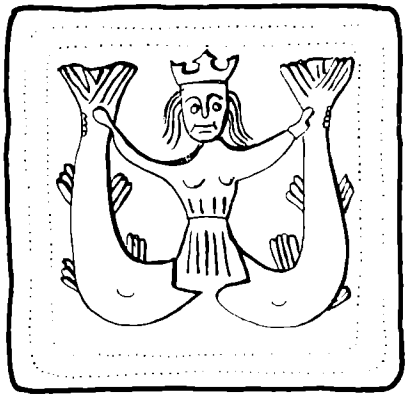

5

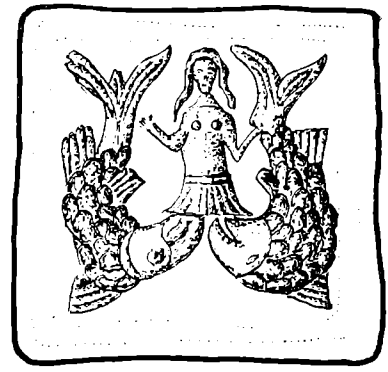

6

Obr. 13. Německé a švýcarské kachle s motivem Meluziny. 1 – Berlin, 2 – Lipsko, 3 – Bern, 4 – Friboura, 5 – Bazilej, 6 – Curych (1, 2, 3, 4, 6 dle K. Strausse, 5 dle J. Taubera).

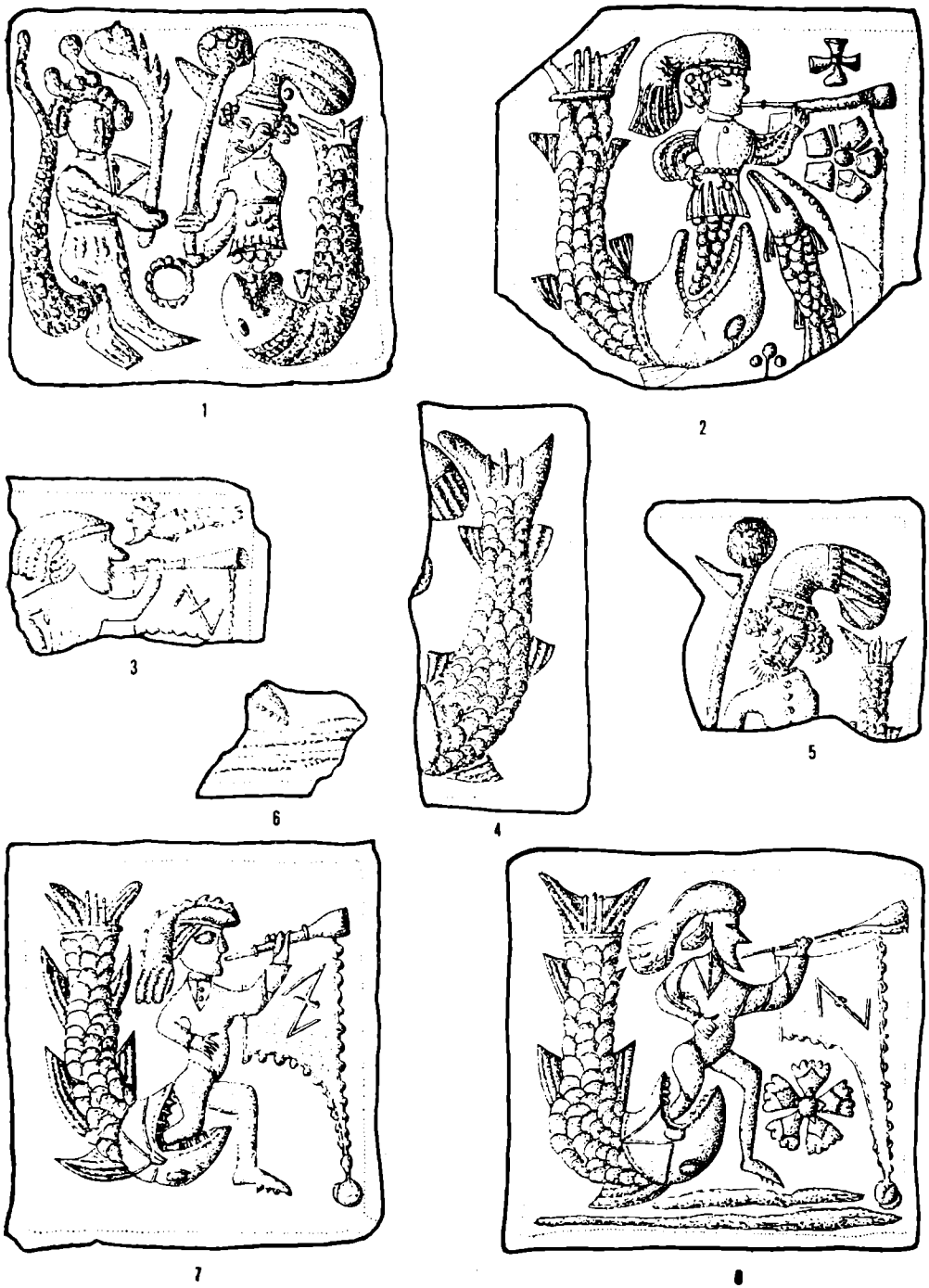

Obr. 14. České gotické kachle s motivem proroka Jonáše. 1, 5 – Praha, 3 – Roudnice, 4 – Tábor, 6 – Karlštejn hrad, 7 – Plzeň, 2, 8 – Lipnice hrad. – Obr. 7.–14. kresba autor.

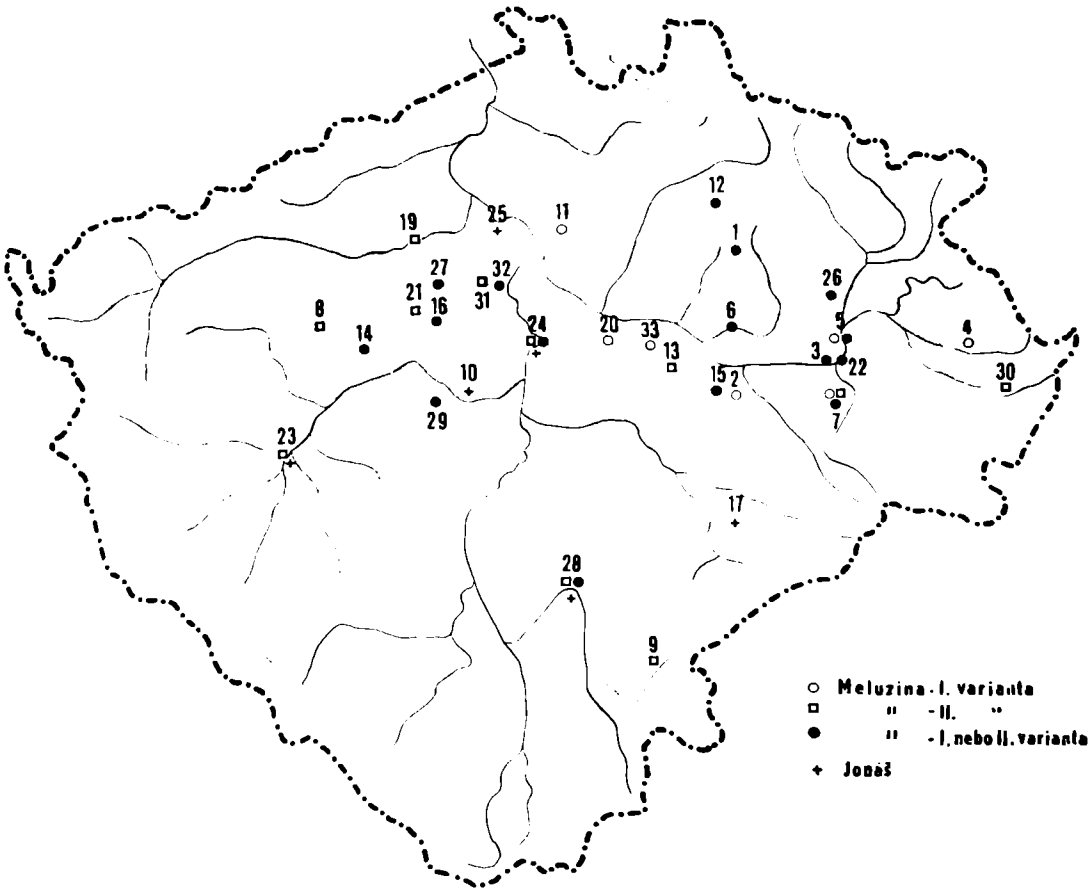

Plánek 1. Přehled lokalit s výskytem I. a II. varianty motivu Meluziny a motivu Jonáše v Čechách. 1 – Bašnice, okr. Jičín; 2 – Čáslav; 3 – Čivice, okr. Pardubice; 4 – Dřely, okr. Rychnov n/K; 5 – 6 – Chotovice, Hradec Králové; 7 – Chrudim; 8 – Jesenice, okr. Rakovník; 9 – Jindřichův Hradec hrad; 10 – Karlštejn, hrad; 11 – Kokořín, hrad; 12 – Košťálov, hrad, okr. Semily; 13 – Kouřim, okr. Kolín; 14 – Krakovec, hrad, okr. Rakovník; 15 – Kutná Hora; 16 – Lány, okr. Rakovník; 17 – Lipnice, hrad, okr. Havlíčkův Brod; 18 – Louny; 19 – Most; 20 – Nehvizdky, okr. Praha-východ; 21 – Nové Strašecí, okr. Rakovník; 22 – Pardubice; 23 – Plzeň; 24 – Praha; 25 – Roudnice, okr. Litoměřice; 26 – Sendražice, okr. Hradec Králové; 27 – Slaný, okr. Kladno; 28 – Tábor; 29 – Točník, hrad, okr. Beroun; 30 – Ústí n/O; 31 – Velvary, okr. Kladno; 32 – Vepřek, okr. Mělník; 33 – Votělež, okr. Kolín.

Literatura a prameny

AMBROSIANI, S., 1910: Zur Typologie der älteren Kacheln, 66, obr. 91, 92.

BERGER, L., 1963: Die Ausgrabungen am Petersberg in Basel. Basel.

ČERMÁK, K., 1895/97: Hrnčíři v Čáslavi a jejich památky. PA XVII, 213—224.

— 1905: Hrnčířské dílny v Čáslavi v době renaissanční. PA XXI, 567—572.

DENKSTEIN, V., DROBNÁ, Z., KYBALOVÁ, J., 1958: Lapidarium Národního muzea. Praha.

DIVIŠ, V., 1917: Kachlíky z tvrziště Čivického. Památky Pardubic a okolí, 108—112. Pardubice.

DURDÍK, T., 1984: Kachle s motivem Meluziny z hradu Kokořína. Osobní sdělení.

— 1988: Nález kachle s Meluzinou z výzkumu hradu v Jindřichově Hradci. Osobní sdělení.

DVOŘÁKOVÁ, V., MENCLOVÁ, D., 1972: Karlštejn. Praha.

ENCYCLOPAEDIA BRITANNICA, 1947, díl 15, 230. Londýn.

FRANZ, R., 1969: Der Kachelofen. Graz.
FRENZEL, E., 1962: Stoffe der Welt-Literatur, 424—426. Stuttgart.
HALÍK, J., 1948: O starých plzeňských kamnářích, 41, obr. 16. Plzeň.
HAZLBAUER, Z., 1983: Jednoduché stavby v ikonografii českých gotických reliefních kachlů. Arch. Prag. 4, 263—276.
— 1988a: Historické kamnářské výrobky z Nového Strašecí a okolí. Část IV. Hromadný nález kachlů v Novém Strašecí, Kostelní ul. čp. 122. Zpravodaj OM a G v Rakovníku. V tisku.
— 1988b: Gotické a renesanční kachle okresu Rakovník. Památky středních Čech. V tisku.
HAZLBAUER, Z., ŠPAČEK, J., 1988: Středověké vrhcáby v ikonografii českých gotických reliefních kachlů. V tisku.
HAZLBAUER, Z., VERMOUZEK, R., 1985: Středověký vůz v ikonografii českých gotických reliefních kachlů. Arch. Prag. 6, 203—218.
HOFFRICHTER, L., 1928: Die älteren französischen Bearbeitungen der Melusinensage. Halle.
HOLL, I., Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn I. Budapest Régiségei XVIII, 211—300.
HRAŠE, J. K., 1895: Dary Meluzině aby neskučela. Český lid IV, 543.
CHEVALIER, J., GHEERBRANT, A., 1974: Dictionaire des symbols, 200—201. Paris.
CHOTĚBOR, P., 1988: Nález terrakotových výzdobných článků s Meluzinou v Lobkovickém paláci na Pražském hradě. Osobní sdělení.
KLÁPŠTĚ, J., MUK, J., 1988: Studie o středověkém domě z Mostu (čp. 226). PA LXXIX, 199—240.
KOHLER, J., 1895: Der Ursprung der Melusinensage. Eine ethnologische Untersuchung. Leipzig.
KOLÁŘ, M., 1902: Českomoravská heraldika I, 199. Praha.
KONEČNÝ, L., MERTA, J., 1976: Zjišťovací průzkum středověkých fortifikací v okolí Nového hradu u Adamova. AH 1, 231—252.
KOUBA, J., 1964: Další doklady česko-uherských styků v oblasti středověké keramiky. ČNM CXXXIII, 185—199.
KOUDELKA, J., 1911: Ukázky starého kamnářství z Bydžovska. ČSPSČ XIX, 98—108.
KOULA, J., 1917: Co nám vyprávějí pražské střepy 17. stol. PA XXIX, 182, obr. 60.
LA GRANDE ENCYCLOPÉDIE, díl 22, 775—776; díl 23, 619. Paris.
LeGOFF, J., 1984: Für ein anderes Mittelalter. Zeit, Arbeit und Kultur in Europa des 5.—15. Jahrhunderts, 147—174. Frankfurt a/M, Berlin, Wien.
LEGNER, A., 1982: Deutsche Kunst der Romantik. München.
LEWINSOHN, R., 1969: Světové dějiny sexuality, díl I, 77. Praha. Meyers Neues Lexikon, 1974: Díl 9, 290—291. Leipzig.
MICHNA, P. J., 1974: Archäologische Nachweise der mährisch-ungarischen Beziehungen im 15. Jahrhunderts. Folia archeol. 25, 179—203.
— 1975: Odraz uhersko-moravských styků v brněnském kachlovém materiálu 15. stol. Zprávy ČsSA XVII, sešit 1—2.
— 1977: K vývojové a typologické charakteristice moravských středověkých kachlů. Sborník památkové péče v severomoravském kraji 3, 7—44.
OTTŮV SLOVNÍK NAUČNÝ, 1901: Díl 17, 82. Praha.
PAJER, J., 1988: Plastika Meluziny na zámku ve Strážnici. Osobní písemné sdělení.
PETRÁŇOVÁ, L., 1984: Ikonografie domovních znamení staré Prahy a reliefy komorových kachlů. Arch. Prag. 5, 159—172.
— 1988: Domovní znamení staré Prahy, 68—69. Praha.
POSLT, J., 1904: Kachle z Chrudimi. Památky východočeské, díl I, 101—104. Chrudim.
POSPÍŠILOVÁ, A., 1978: Nález středověkých kachlů ve Votěleži u Kouřimi. Práce muzea vesnice v Kouřimi 4, 15—26. Kolín.
PRAŽÁK, V., 1974: Hrad Lipnice a jeho sbírka středověkých kachlů. Dipl. práce FF UK. Archiv UK ič. 269.
PROCHÁZKA, J., 1965: České perníkářské formy. Katalog ke stejnojmenné výstavě na zámku Kuks, 12. Trutnov.
REINHARDT H. 1961: Der Basler Münster. Basel.
RICHTEROVÁ, J., 1982: Středověké kachle. Praha.
ROZUM, K., 1907/08: Kachle ze XIV. stol. Podřipský muzejník IV, 25.
SEDLÁČEK, A., 1885: Hrady, zámky a tvrze české, díl VI, 232. Praha.
SCHMIDT, H., SCHMIDT, M., 1984: Die vergessene Bildersprache christlicher Kunst.
SLIVKA, M., 1979: Renesanční kachliarstvo na východnom Slovensku. Výtvarný život 24, 14—16.
— 1988: Kachel s motivem Meluziny z výzkumu hradu Šariš. Písemné osobní sdělení.
SMETÁNKA, Z., 1961: Základy uhersko-česko-polské skupiny pozdně gotických kachlů. PA LII, 592—598.

— 1969: K morfologii českých středověkých kachlů. PA LX, 228—262.
SPĚVÁČEK, J., 1982: Král diplomat (Jan Lucemburský). Praha.
STRAUSS, K., 1926: Kacheln und Öfen der Mark Brandenburg (Ein Beitrag zur Geschichte des Kachelofens in Deutschland). Studien zur deutschen Kunstgeschichte, Heft 239. Strassburg.
— 1983: Die Kachelkunst des 15. bis 17. Jahrhunderts in Europäischen Ländern, díl III. Mnichov.
ŚWIECHOWSKI, Z., 1973: Sculpture Roman d'Auvergne. Clermont- Ferrand.
ŠAMÁNKOVÁ, E., 1961: Architektura české renesance. Praha.
ŠPECINGER, O., 1957: Stručné dějiny královského města Velvar. 10. kralupský vlastivědný sešit. Kralupy.
TAUBER, J., 1980: Herd und Ofen im Mittelalter. Olten, Freiburg.
VELC, F., 1904: Soupis památek historických a uměleckých v království českém, díl XX (Soupis památek historických a uměleckých v politickém okrese slánském), 398 až 399, obr. 278. Praha.
VOIT, P., HOLL, I., 1963: Alte ungarische Ofenkacheln, 17—18. Budapest.
WALICKI, M., 1969: Sztuka Polska przedromańska i romańska do schyłku XII. wieku. Warszawa.
ZÁPOTOCKÝ, M., 1979: Katalog středověké keramiky severočeského Polabí. Výzkumy v Čechách — supplementum. AÚ Praha.
ZÍBRT, Č., 1891: Listy českých dějin kulturních, 65—74. Praha.

Zusammenfassung

Das Motiv der Nixe Melusine in der Ikonographie tschechischer gotischer Reliefkacheln

Die Arbeit befaßt sich monothematisch mit einem der dekorativen Figuralmotive, welche die plastischen Reliefflächen mittelalterlicher Blattkacheln schmücken und die sagenhafte Seenymphe Melusine vorstellen. Dieses Motiv besitzt für die gotische Epoche ungewöhnlich internationalen Charakter, es wurde nämlich bisher in vielen Ländern Mitteleuropas (Böhmen, Mähren, Slowakei, Ungarn, Mecklenburg, Brandenburg, Sachsen und vier Orte der nördlichen Schweiz) gefunden.

Das Motiv kommt in zwei Varianten vor, die praktisch denselben Grundentwurf erkennen lassen. Die erste Variante stellt Melusine als gekrönte Nixe mit zwei Fischschwänzen dar (Abb. 7), bei der zweiten Variante werden diese Teile ihres Körpers durch zwei mehr oder weniger voneinander getrennte Fische ersetzt (Abb. 8 und 9).

Man pflegt auf den engen Zusammenhang dieser Darstellung mit einer alten französischen Sage und ihrer prosaischen und in Verse gefaßten Bearbeitung aus der Wende des 14. und 15. Jahrhunderts hinzuweisen. Die ideelle Anregung zur Herstellung von Kacheln mit diesem Motiv in Böhmen, das hier in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts häufig vorkommt, boten offenbar deutsche Buchverse, die aus dem Französischen übersetzt und seit Anfang der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts herausgegeben wurden.

Reliefkacheln mit dem genannten Motiv wurden an 30 böhmischen Fundorten (Planzeichnung 1), und dies an allen ihren wichtigen gesellschaftlichen Typen (große Burgen, kleinere Festen, städtisches Milieu) festgestellt. Die Beliebtheit dieses Motivs wurde wahrscheinlich auch dadurch unterstützt, daß in den erwähnten Literaturvorlagen an mehreren Stellen die enge Beziehung des französischen Adelsgeschlechtes Lusignan, dessen Begründerin Melusine der Sage nach war, zum böhmischen Königtum und dessen Herrschern hervorgehoben wird.

Seit dem 16. Jahrhundert kamen in den Böhmischen Ländern Kacheln mit dieser Wassernixe nicht mehr vor, dann steigt aber die Beliebtheit dieses Motivs als dekorativen Elements in der Renaissance-Architektur, später auch auf kleinen Gebrauchsgegenständen (Keramik, Leuchter, Lebkuchenformen u. s. w.) wieder an. In der Neuzeit kommt es im tschechischen Volksmilieu zur Verbindung der Sage von Melusine mit einer anderen mitteleuropäischen Sage von der sogenannten Windin, die vom Volk durch Werfen von Nahrungsmitteln in den Wind besänftigt wurde, wobei die französische Herkunft der ursprünglichen Sage ganz in Vergessenheit geriet.

In der besprochenen Arbeit wird auch der Versuch einer Analyse der künstlerischen Seite der Ikonographie von Reliefflächen dieser Kacheln, sowie ihrer inneren Beziehung zur christlichen Symbolik, vor allem der gegenseitigen Durchdringung von Gut und Böse unternommen. Bildnerische Vorlagen der ersten Variante wurden in vielen dekorativen Elementen der französischen, deutschen, schweizerischen und polnischen roma-

nischen Kunst des 12. Jahrhunderts gefunden, beispielsweise auf romanischen Säulen-Kapitälen und Fliesen, am Dekor von Taufbecken und in einem Fall auch auf einer polnischen Münze vom Ende des 12. Jahrhunderts.

Die Vorlage für die II. Variante gelang es bisher noch nicht zu finden und ihre Beziehung zu einem anderen ikonographischen Typ tschechischer gotischer Reliefkacheln mit dem Motiv des Propheten Jonas, den ein Walfisch ausspeit (Abb. 14), wird diskutiert.

Man weist auch auf die Unterschiede in der Datierung tschechischer Kacheln dieses Typs im Vergleich mit analogen schweizerischen und ungarischen Kacheln hin, die ausländischen Autoren zufolge bis um ein halbes Jahrhundert, oder noch mehr, älter sein können. Die Möglichkeit wird konzediert, daß die heimischen Kacheln durch Übertragung dieser ausländischen Ikonographie nach Böhmen entstehen konnten, wobei aber ihre für die heimische Kachelproduktion spezifischen bildnerischen, morphologischen und technologischen Merkmale betont wurden.

Abbildungen:

1. Französische Radierung aus dem 15. Jh., die den wichtigsten Teil der Sage von Melusine und Raymond de Poitiers darstellt (nach R. Lewinson).
2. Neuzeitliche Kopie eines spätgotischen Hauszeichens am Gebäude K.-Nr. 183/I, Praha 1, Karlova 14 (Lichtbild des Autors).
3. Renaissance-Darstellung Melusines auf dem Portal des Schlosses in Pardubice (Lichtbild J. Špaček).
4. Melusine als Bestandteil des Renaissance-Terrakotta-Dekors auf dem Lobkowitz-Palais der Prager Burg (nach P. Chotěbor).
5. Wappen eines Wladikengeschlechts aus Jevíšovice (nach M. Kolář).
6. Positivabguß einer Lebkuchenform mit dem Motiv der Melusine aus dem 19. Jh. und der Gegend von Uherské Hradiště (Lichtbild des Autors).
7. Darstellung der I. Variante Melusines auf böhmischen gotischen Kacheln. 1 — Votělež. 2 — Hradec Králové, 3 — Nehvizdky, 4 — Kokořín-Burg, 5 — Chrudim, 6 — Dřely (nach A. Sedláček).
8. Darstellung der II. Variante Melusines auf böhmischen gotischen Kacheln. 1 — Plzeň, 2 — Jindřichův Hradec (nach T. Durdík), 3, 5 — Nové Strašecí, 4 — Kouřim, 6, 7 — Praha.
9. Darstellung der II. Variante Melusines auf böhmischen gotischen Kacheln. 1 — Ústí n/O., 2 — Praha, 3 — Velvary, 4 — Jesenice, 5 — Chrudim, 6 — Tábor, 7, 8 — Most.
10. Fragmente böhmischer gotischer Kacheln mit dem Melusine-Motiv (I. und II. Variante). 1 — Tábor, 2, 4, 9, 10, 12, 16 — Praha, 3, 14 — Točník Burg, 5 — Sendražice, 6 — Vepřek, 7 — Krakovec Burg, 8 — Chotovice, 11 — Bašnice, 13 — Košťálov Burg, 15 — Chrudim, 17 — Pardubice, 18 — Kutná Hora.
11. Fragmente böhmischer gotischer Kacheln mit dem Melusine-Motiv (I. und II. Variante). 1 — Slaný, 2, 3, 5, 6, 9, 15 — Chrudim, 4 — Louny, 7 — Lány, 8 — Čivice, 10, 11, 14 — Praha, 12 — Chotovice, 13 — Hradec Králové.
12. Mährische, slowakische und ungarische gotische Kacheln mit dem Melusine-Motiv. 1 — Gegend Vyškov (nach K. Strauss), 2 — Nové Hrady bei Adamov (nach Konečný und Merta), 3 — Radvanice, 4 — Šariš Burg (3, 4 nach M. Slivka), 5 — Budín Burg, 6 — Nyvěk (5, 6 nach K. Strauss).
13. Deutsche und schweizerische Kacheln mit dem Melusine-Motiv. 1 — Berlin, 2 — Leipzig, 3 — Bern, 4 — Fribourg, 5 — Basel, 6 — Zürich (1, 2, 3, 4, 6 nach Strauss, 5 nach J. Tauber).
14. Böhmische gotische Kacheln mit dem Motiv des Propheten Jonas. 1, 5 — Praha, 3 — Roudnice, 4 — Tábor, 6 — Karlštejn Burg, 7 — Plzeň, 2 — Lipnice Burg.

Abb. 7—14. Zeichnungen des Autors.

Planzeichnung 1: Übersicht der Lokalitäten mit dem Vorkommen der I. und II. Variante des Melusine-Motive und des Jonas-Motivs in Böhmen. 1 — Bašnice, Bez. Jičín, 2 — Čáslav, 3 — Čivice, Bez. Pardubice, 4 — Dřely, Bez. Rychnov n/K., 5 — Hradec Králové, 6 — Chotovice, Bez. Hradec Králové, 7 — Chrudim, 8 — Jesenice, Bez. Rakovník, 9 — Jindřichův Hradec, Burg, 10 — Karlštejn, Burg, 11 — Kokořín, Burg, 12 — Košťálov, Burg, Bez. Semily, 13 — Kouřim, Bez. Kolín, 14 — Krakovec, Burg Bez. Rakovník, 15 — Kutná Hora, 16 — Lány, Bez. Rakovník, 17 — Lipnice, Burg, Bez. Havlíčkův Brod, 18 — Louny, 19 — Most, 20 — Nehvizdky, Bez. Praha-Ost, 21 — Nové Strašecí, Bez. Rakovník, 22 — Pardubice, 23 — Plzeň, 24 — Praha, 25 — Roudnice, Bez. Litoměřice, 26 — Sendražice, Bez. Hradec Králové, 27 — Slaný, Bez. Kladno, 28 — Tábor, 29 — Točník, Burg, Bez. Beroun, 30 — Ústí n/O, 31 — Velvary, Bez. Kladno, 32 — Vepřek, Bez. Mělník, 33 — Votělež, Bez. Kolín.